

Järnhantering

Fram till 1645 hörde Härjedalen, med vissa smärre avbrott, till Norge. Norge tillhörde i sin tur Danmark som vid den tiden var en stormakt. För att kunna vara en krigförande stormakt krävdes tillgång till stora mängder järn för tillverkning av vapen och ammunition. I Danmark fanns inga järnmalmgruvor utan de fick till största delen använda sig av myrmalm som bröts i Nordnorge, Jämtland och Härjedalen. Sverige hade järnmalmgruvor vilket betydde att när Härjedalen försvenskades så försvann möjligheten att avyttra den myrmalm som bröts i området. Sverige var av naturliga skäl inte intresserad av att exportera myrmalm till Danmark som sedan skulle kunna användas som ammunition i krig mot Sverige. När järnhanteringen miste sin betydelse är det inte svårt att föreställa sig att tillvaron hårdnade i Härjedalen.

Vid Solnhån, ett hundratal meter från gångbron på sidan mot flygfältet, finns en järnframställningsplats. Där finns lämningar efter ugn, förrådsplats för ved och kol, och slagghögar. 1998 gjordes en Kol-14-datering av en av ugnarna. Resultatet visade att den med största säkerhet användes någon gång mellan 1388–1428. Vid en rundvandring där är det hisnande att föreställa sig hur det en gång såg ut. Gråklädda män med sotiga händer och svärtade ansik-

ten står böjda över ugnen, blåser in luft med en bälg för att öka temperaturen samt övervaka processen. Vid kolmilor är flera andra män sysselsatta med att se till så att kolet blir så högklassigt som möjligt. Hela tiden hastar ynglingar och gossar med ved och kol eller bär iväg slagg som blivit över efter processen. På ett ställe bredvid ugnen står det några och bearbetar järnet till ämnesjärn – alltså ett slags halvfabrikat som sedan kan bearbetas vidare. I utkanten av området finns små kojor som används vid övernattnig under den mest hektiska delen av processen. När jag föreställer mig det här kan jag inte se några kvinnor. Detta var männens värld, åtminstone efter vad man idag känner till. Kvinnornas roll var att sköta djur och hem. Kort sagt; deras värld var ruljansen på gården medan männen arbetade med järnframställningen.

Den ugn som daterats vid Solnhån är en så kallad kallmurad gropugn vilken var den vanligaste ugnstypen i Härjedalen och Jämtland. Den användes från 1200-talet och ända fram till mitten av 1800-talet. I Sverige finns flest dokumenterade ugnar i Dalarna. Jämtlands län kommer på fjärde plats med 881 hittills dokumenterade.

Det skulle till ett antal viktiga moment för att lyckas med järnframställningen. För det första behövdes råvara som bestod av till exempel myrmalm eller sjömalin. Sedan behövdes bränsle i form av ved; både till rostning av malmen och som kol till ugnen. Hanteringen av malmen började med att man rostade den för att bränna bort organiskt material och andra föroreningar. Därefter separerades malin och slagg i blästerugnen. Malmen hettades upp genom att luft blåstes in i ugnen med hjälp av en bälg. Sedan bearbetades den osmälta järnklumpen, kallad lupp, för att rensa bort ytterligare slagg. Sist hamrades klumpen ut till ämnesjärn. Detta är en lång och svår process som krävde stor yrkesskicklighet.

Järnframställning av myrmalm i Härjedalen var en mycket betydande del av försörjningen och liknade företagande i stor skala. Järnet tillsammans med skinn var invånarnas viktigaste handelsvara och kapital. Det är främst i de östra delarna av landskapet järnframställningsplatser funnits, där Svegs socken är en av de större fyndregionerna. 1520 omnämns myrjärn från Härjedalen som skattebetalningsmedel till Kungsgården i Bergen, Norge. Då avlämnades 926 lispund (ca 4,6 ton) myrmalm där. Under senmedeltiden (ca 1300–1500) hade Härjedalens järnhantering sin högkonjunktur.

De som arbetade med järnframställning var diversearbetare. Förutom järnet fick befolkningen sin utkomst genom jordbrukande och djurskötsel. Jordbrukandet och djurskötseln var ett måste för att få mat till sin överlevnad. Andra vanliga arbeten var som timmermän, smeder, handelsmän med mera. Järnframställningen var säsongarbete. Under våren grävdes myrmalm upp ur myrarna. Under sommaren fick den ligga och torka. När hösten kom och skördearbetet var klart var det dags att ta itu med att omvandla myrmalmen till järn. Resterande delen av året sköttes de övriga sysslorna. I Ytterberg fanns smedjor i ett flertal gårdar. Detta vittnar om att man inte bara sålde järnet utan också bearbetade och förädlade det själv.

Järnframställningsplatsen förlades där det fanns nära tillgång till både malm och skog. I regel var den dock inte längre bort än att den lätt kunde nås från gården eller byn. Det är oklart varifrån de personer kom som hade Solnhån som sin arbetsplats vid järnhanteringen. Jag vill dock tro att de kom från Ytterberg. Första gången Ytterberg nämns i skatteräkenskaper är år 1564. Utifrån detta vågar jag gissa att Ytterberg var en rätt stor by redan på 1300-talet. Det är därför sannolikt att det skulle vara personer från Ytterberg som anlade en järnframställningsplats vid Solnhån.

*Smedjor fanns i ett stort antal av byns gårdar. Idag finns endast ett fåtal fungerande kvar.
I Knätten finns en smedja som används lite då och då till allehanda smidesarbeten.*

FOTO: ANNICA HELGADOTTER PÅLE

Denna nyckelskylt som finns på Nordiska museet är från Pellpers. Den såldes till museet 4 augusti 1904 för 75 öre av Jonas Matsson. I museets beskrivning står att det är ett »ordinarie förvärv, högt bevarandevärde. Kan ej bytas eller avyttras.»

FOTO: NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM

I Ytterberg finns det, eller har funnits, smedjor i följande gårdar: Buskan, Graven, Gummora, Kinells, Knätten, Molycka, Norr i Anders, Olpers, Pellpers, Röije och Täkta. Idag är det endast smedjan i Knätten som är i funktionsdugligt skick. Det kan ha funnits fler smedjor vars platser idag fallit i glömska. Men redan det uppräknade antalet är imponerande och vittnar om en stor aktivitet inom järnförädlingsområdet. Vid en vandring runt byn kan man på lador, härbren och äldre hus se konstfulla utsmyckningar som förmodligen är gjorda av järn från myrmalm. I Gummora finns det beslag både på ett härbre och en kornlada. I Pellpers finns spår efter en nyckelskylt som varit formad som en tupp. Nästa gång du ser något sådant – sänd en tanke till de personer som med sitt hantverkskunnande än idag kan glädja oss med funktion och fågning.